

МОТИВАЦІЯ, МЕХАНІЗМИ І ВІКОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В ГРУПІ

Алексєєнко Т.Ф.

Завідувач лабораторії соціальної педагогіки
Інституту проблем виховання
Національної Академії Педагогічних наук України,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
Україна, Київ

THE MOTIVATION, MECHANISMS AND AGE PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF SOCIAL BEHAVIOR IN THE GROUP

Aliexsieienko T.F., Head of the Laboratory of Social Pedagogy, Institute of Problems of Education, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Candidate of Science, senior researcher, Ukraine, Kyiv

АНОТАЦІЯ

У статті піднімається проблема соціального виміру особистості. Розкривається сутність і зміст соціальної поведінки. Представлено концептуальні підходи до її розуміння. Охарактеризовано класифікації, основні детермінанти і механізми формування соціальної поведінки. Обґрунтовано вікові передумови та особливості її прояву у дитинстві.

ABSTRACT

This article raises the problem of the social dimension of personality. Being revealed the essence and content of social behavior. Presents conceptual approaches to its understanding. The characteristic classifications of the basic determinants and mechanisms of formation of social behavior. Justified age requirements and sobennostey its manifestations in childhood.

Ключові слова: соціальна поведінка, мотивація, механізми, вікові передумови, особистість, група.

Keywords: social behavior, motivation, mechanism, age, background, personality, group.

Постановка проблеми. Одним із вимірів соціальності людини є її поведінка як сукупність видимих вчинків і дій, що так чи інакше зачіпають інтереси інших людей, великих та малих соціальних груп та відображають рівень засвоєння нею соціальних норм, правил, принципів життєдіяльності в умовах взаємодії з оточуючим довкіллям. Особливо актуальною дана проблема виявляється в умовах зміни соціокультурної ситуації, загострення соціальних проблем, поширення різних видів ризикованої поведінки, ускладнення соціально-педагогічної ситуації в цілому та необхідності осмислення її в причинно-наслідкових зв'язках з метою вироблення адекватних до проблеми регуляторних механізмів. Також проблема актуальна для усвідомлення батьками і педагогами потенційних можливостей і ризиків у сімейному вихованні дитини, об'єктивної діагностики батьківських і дитячих моделей поведінки у сімейному середовищі та особливостей соціальної поведінки батьків і дітей поза сім'єю. Отже, осмислення проблеми соціальної поведінки на сутнісному та змістовному рівні, а також у контексті з'ясування тих механізмів, які є її основними чинниками формування, має соціальну значимість, а також обумовлену потребу розвитку теорії соціальної педагогіки та оптимізації виховної практики. Теоретичний аналіз проблеми та осмислення її практичного вираження сприятиме більш глибокому розумінню різних моделей соціальної поведінки особистості у групі, причин їх розвитку та її прогнозуванню, що, на наш погляд, може сприяти і розумінню та поліпшенню загальної соціально-педагогічної ситуації.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. До проблеми вивчення соціальної поведінки, її мотивів і потреб вчені зверталися у різних контекстах, зокрема: їх генези

і функціональної обумовленості (Л.Божович, М.Лісіна); ієрархії мотивів і мотивації (О.Леонтьєв) та структури соціальної поведінки (І.Алтуніна); диспозиції потреб особистості та регуляції соціальної поведінки (В.Ядов); генези потреби «бути особистістю» (І.Бех, В.Кремень, О.Кононко, А.Петровський, В. Петровський); розвитку ризикованої поведінки (Т.Алексєєнко, Т.Журавель, С.Кушнарьов, В.Оржеховська, Т.Федорченко), виховання відповідальної поведінки (Т.Алексєєнко, Т.Куниця, Н.Фасолько); розвитку мотиву і мотивації досягнення успіху, їх позитивного підкріплення (А.Данилова, Ю.Жданович, Х.Хекхаузен, Д.Маккелланд, Дж.Аткінсон, К.Левин), походження мотивації влади з комплексу неповноцінності (А.Адлер); ситуаційних детермінантів поведінки, раціонально обумовлених вчинків, поведінкових реакцій (І.Бех, Г.Олпорт, В.Оржеховська) та ін.

Однак, не зважаючи на високий інтерес до соціальної поведінки представників різних наук, у тому числі психології, соціології, соціальної психології та соціальної педагогіки, тема залишається недостатньо вивченою, актуальною, оскільки динамічними є соціальне життя і розвиток науки. Її актуальність для соціальної педагогіки обумовлена потребами теорії і практики у з'ясуванні та обґрунтуванні рушійних сил соціальної поведінки особистості і групи, як основних суб'єктів соціальної та соціально-педагогічної взаємодії.

Мета статті – проаналізувати основні мотиви і механізми розвитку соціальної поведінки особистості в групі та передумови її формування у період дитинства.

На наш погляд, у з'ясуванні сутності того чи іншого явища значна роль належить концептуальному підходу, який і забезпечує методологію дослідження. З цією метою

нами було здійснено теоретичний аналіз наукових джерел, на підставі чого зроблено висновки, що наука про поведінку розвивалася на кількох принципових підходах, а саме:

- зміщеної активності, яка визначається інстинктами, що у реальності мають чотири основні характеристики: джерело (стан організму), мету, об'єкт, стимул (З.Фрейд) [9, с. 116-118];

- механістичному, який ґрунтувався на положеннях про те, що поведінку завжди можна достовірно визначити, передбачити і проконтролювати; що різні види поведінки розвиваються по одним і тим же основним принципам і закономірностям; що у контролі поведінки велику роль відіграють різні підкріплення та стимули (Б.Скіннер) [9, с. 337-351];

- ціннісного підкріплення, відповідно чого вирогідніший потенціал поведінки у специфічних ситуаціях можна передбачити на основі очікувань та ціннісного підкріплення, яке по своїй суті мінімізує покарання та максимізує заохочення; що різні типи поведінки зумовлюються наступними шістьма категоріями потреб: статусу визнання, захисту-залежності, домінування, незалежності, любові та прив'язаності, фізичного комфорту (Дж.Роттер) [9, с. 415-417];

- інтеракційному, згідно якого основними детермінантами поведінки є як риси характеру особистості, так і ситуаційні перемінні її життя. [9, С.300];

- диспозиційному та теорії рис особистості, що обґрунтовують постійність поведінки людини навіть у часі і в змінених умовах життя, оскільки вважають її залежною саме від рис характеру (Г.Олпорт) [9, с.271-303];

- моделювання, в основі якого правила поведінки формуються під впливом побаченого і почутого, внаслідок спостереження за іншими. Основними компонентами такого соціального навчання через спостереження є: увага, запам'ятовування, відтворення і закріплення дії на основі позитивного підкріплення та самопідкріплення і саморегуляції шляхом встановлення певної планки власних досягнень. Вміння людини усвідомлювати свої здібності, вибудовувати власну поведінку відповідно до ситуації та поставлених задач передбачає врахування власного попереднього досвіду успіхів та невдач, досвіду інших. Також поведінка може змінюватись під впливом вербальних переконувальних та на основі емоційних підйомів (А.Бандура) [9, с.380 - 392];

- мотиваційно-потребнісному, який пояснює поведінку людини двома глобальними категоріями мотивів: дефіцитарними – пов'язаними із задоволенням фізіологічних потреб; мотивами росту – метапотребами – пов'язаними з розширенням світогляду, набуттям нового соціального досвіду, з актуалізацією особистісного потенціалу і досягненнями. Схематично вони знайшли своє відображення в ієрархії потреб (А.Маслоу) [9, с. 487-501];

- компенсаторному, який формується на основі комплексу неповноцінності людини внаслідок її фізичних обмежених можливостей, надмірної опіки, відчуття покинутості та певної соціальної ізольованості, або комплексу зверхності над іншими внаслідок перебільшення власних здібностей і постійного бажання визнання (А.Адлер) [9, с.168-171];

- феноменальності природи людини, яка на рівні поведінки може розкриватися в тому, що: різноманітні форми поведінки виявляються в умовах відсутності будь-яких обмежень; поведінка особистості, як і сама особистість, є унікальними у сприйнятті іншими і часто ґрунтуються на суб'єктивному досвіді. Її можна зрозуміти тільки на основі холистичності, а пояснити – з позиції «Я-концепції «Хто Я?» в категоріях позитивного і негативного образу себе (К.Роджерс) [9, с.529-551];

Кожен із цих підходів розроблявся в межах різних теорій особистості і на прикладі різних цільових груп (клієнтів). Але, на наш погляд, у своїй сукупності вони можуть слугувати обґрунтуванню різних моделей соціальної поведінки особистості і групи. Прийняття такої сукупності є просто необхідним, оскільки соціальне середовище складається з різних типів суб'єктів, що обумовлює і множинність поведінкових реакцій, механізмів їх формування та детермінованість різними чинниками зовнішнього і внутрішнього життя. Всі названі підходи тією чи іншою мірою розкривають основні характеристики різних моделей поведінки, а в своїй сукупності пояснюють особливості її формування, прояву і сприйняття в оцінці інших та самооцінці. Ігнорування будь-якого із них обмежить уявлення про соціальну поведінку у її багатовекторності і багатовимірності.

Логічно стверджувати, що:

- соціальний сенс поведінки виявляється у спілкуванні та різних видах діяльності, що відображають соціальні позиції та соціальні установки суб'єктів такого спілкування;

- сутність соціальної поведінки найбільшою мірою розкривається у контексті групової поведінки людини;

- мотивація не отожднюється з мотивами, а являє собою динамічну категорію, яка системно включає в себе не тільки мотиви, а й потреби, що визначають поведінку особистості в тій чи іншій соціальній ситуації і певною мірою можуть визначатися як готовність діяти певним чином для досягнення поставленої мети на основі розуміння цінності досягнення успіху та оцінки власних здібностей і зусиль, яких необхідно для цього докласти, у їх сукупності;

- динамічність визначається ієрархією мотивів і потреб у часі та в ситуації, значимістю і цінністю самої мети, самооцінкою власних здібностей, об'єктивною оцінкою затрат зусиль та часу, які необхідні для досягнення поставленої мети. Така факторна зумовленість динаміки мотивації соціальної поведінки особистості дозволяє зробити висновки про те, що по мірі дорослішання людини, зміни ситуації її соціального розвитку і соціальних домагань, збагачення її соціального досвіду на основі досягнень і втрат, відповідного самопізнання і самовдосконалення у цьому процесі мотивація соціальної поведінки може змінюватись.

Отже, поведінка особистості тісно пов'язана з її актуальними соціальними потребами і значною мірою детермінується ієрархією її мотивів і потреб. До актуальних соціальних потреб, найперше, відносяться ті, що пов'язані з потребами перебування у групі (колективі) собі подібних (за віком, інтересами, переконаннями тощо), потребами спілкування та самореалізації у своїх потенціях, а до мотивів - з особливостями сприйняття себе та оточуючих,

а також із взаєминами з іншими. Ієрархія мотивів формується відповідно до уявлень про ідеал, необхідне і під впливом різних соціальних ситуацій та соціокультурних умов того середовища, в якому особистість перебуває.

Існують різні класифікації соціальної поведінки, зокрема М.Вебера (за критерієм раціональності), Ч.Анковика (за критерієм соціально-культурної обумовленості), Дж.Келуджера (за критерієм ціннісної орієнтації), К.Левина (за критеріями потреб та індивідуального реагування на ситуації). Така типологічна різноманітність свідчить про широкий діапазон мотивації щодо соціальної поведінки, обумовленої об'єктивними і суб'єктивними чинниками соціального життя. Однак, у найбільш загальному вираженні, соціальну поведінку можна класифікувати тільки за ознакою соціальної спрямованості. На цій підставі загальноприйнято виокремлювати просоціальну і асоціальну, девіантну поведінку. З позиції соціальної педагогіки особливий інтерес викликає саме девіантна поведінка і її різні види, яка потребує певної корекції на основі комплексного вивчення особливостей її прояву, оцінки вікових потреб та можливостей носіїв цієї поведінки, а також умов середовища, найближчого оточення, в якому девіант формується і живе.

В цілому, як засвідчують спостереження, характер проявів соціальної поведінки залежить від особливостей взаємовідносин людини із соціумом, до якого вона належить, а сама поведінка може розглядатись як одна із форм організації психічного життя людини. Численні відхилення у поведінці від прийнятих норм у більшості випадків свідчать про наявність конфлікту між суспільними та особистісними інтересами, а також спробу людини уникнути виконання певних зобов'язань, відповідальності, подолати свою невпевненість, компенсувати не увагу до себе та своїх потреб і проблем, захистити власну самість, перевірити свої можливості.

Мотивація соціальної поведінки також може бути представлена на основі певної типології. До основних мотивів соціальної поведінки можна віднести наступні:

✓ мотив досягнення людини (він реалізується в активних прагненнях до високих результатів своєї діяльності, професійної успішності, високого життєвого комфорту, духовного вдосконалення, переваг над іншими тощо). Його розвитку сприяє здатність особистості пов'язувати досягнуті результати з цілеспрямованими діями і затраченими зусиллями, інтелектуальний рівень;

✓ мотив аффіліації (розкривається на рівні встановлення, підтримки, збереження гарних людських стосунків з іншими, в першу чергу з референтної групи, усвідомлення їх цінності);

✓ мотив влади (формується, як правило, на основі комплексів неповноцінності чи завищеної самооцінки людини. Реалізується в різних видах поведінки, спрямованої на контроль над іншими людьми, їх залякування, примус, маніпулювання їхньою свідомістю, шантаж).

Осмилення визначених мотивів підштовхує нас до висновку, що в реальному житті вони практично не зустрічаються у чистому вигляді, хоча їх чітко домінування можна прослідкувати на прикладі окремих осіб та в окремих соціальних ситуаціях самоствердження. Здебільшого такі

мотиви зустрічаються у комбінованому вигляді і на домінуючі позиції у системі мотивації соціальної поведінки особистості виходять ситуативно.

Очевидно, що передумови розвитку соціальної поведінки, її мотивації спостерігаються вже у ранньому дитинстві, коли діти в своїх оцінках різних фактів, ситуацій, ставлень ще залежні та орієнтовані на оцінки найближчих дорослих. Для цього періоду розвитку дитини у її поведінці характерне наслідування, яке підкріплюється оцінками з боку найближчого оточення. Значний вплив на розвиток соціальної поведінки дитини у цьому віці має потреба у спілкуванні, ступінь її прив'язаності до батьків, емоційна захищеність та контакт з іншими дітьми.

У дошкільному віці дитини вже достатньо чітко прослідковуються певні лінії соціальної поведінки. Їхньому оформленню значною мірою, на наш погляд, сприяють групові ігри, особливо сюжетні, соціально-рольові та на соціально-побутові теми, які стимулюють розвиток мотивів соціальної поведінки, і, насамперед, мотиви досягнень, аффіліації і просоціальної поведінки, яка розкривається на рівні бажань і фактів допомоги, співчуття та співпереживання, в альтруїзмі. Значною мірою розвитку і закріпленню моделей соціальної поведінки сприяють постійні контакти з ровесниками, наявність серед них друзів.

У молодшому шкільному віці, внаслідок зміни ситуації соціального розвитку дитини у зв'язку з тим, що вона отримує новий статус (стає учнем), потрапляє в нове соціальне середовище (шкільне), розширює коло свого спілкування (однокласники), включається в інший режим роботи (навчальний процес), який поступово стає провідним видом діяльності, розширюється діапазон і поглиблюється зміст вимог, які до неї висуваються, спостерігається диференціація у свідомості дитини тих факторів, від яких залежить досягнення цілей, пов'язаних з мотивами соціальної поведінки, формування власних адекватних оцінок і самооцінок у цих досягненнях, акцентування уваги на міжособистісних взаєминах. Молодші школярі завжди виявляють готовність прийти на допомогу тим, хто її потребує, але, як правило, ще не мають чітких соціальних мотивів: у цьому віці для них просто важливо не бути самотніми. Саме тому вони з таким задоволенням включаються у виконання різних групових завдань, емоційно реагують на вдачі і невдачі всього класу, переживаючи їх як власні. Однак, мотив досягнення в різних видах діяльності простежується як один із домінуючих. Очевидно, цим можна пояснити наявні у молодших школярів з цього приводу ревності, конкуренцію дітей, їхні переживання і страхи, які в крайніх вираженнях навіть спричиняють суїцидальну поведінку.

У підлітковому віці діти, як правило, диференційовано виокремлюють і дають оцінки різним видам соціальної поведінки. Однак, самі оцінки ще достатньо суб'єктивні, емоційно забарвлені. Безпосередній прояв соціальної поведінки не має чітких тенденцій, оскільки знаходиться у діапазоні крайніх оцінок доброго і поганого, а також детермінується потребами визнання, активного включення у колектив ровесників і, в зв'язку з цим, страхами бути знехтуваними. Готовність прийти на допомогу іншому, найчастіше, визначається не стільки потребою в цьому інших, скільки особистісним відношенням до конкретної

людини, її сприйняттям як хорошої чи поганої. На наш погляд, у площині такого суб'єктивного ставлення можна шукати і пояснення щодо проявів жорстокості підлітків у колективі ровесників чи по відношенню до інших, які викликають у них певні негативні емоції. Однак, якщо говорити про модель групової поведінки підлітків, то у фактах їх жорстокості (навіть до випадкових осіб) значну роль відіграє фактор «натовпу», коли всі діють солідарно, «як один», та фактор «групової, солідарної сили», який майже завжди гарантує переваги. Але у такому процесі самоствердження групи завжди є зачинщик, лідер. У мотивації соціальної поведінки підлітків домінують мотиви солідарності (в основі яких страх бути знехтуваними) та особистісних досягнень.

У старшому шкільному віці діти усвідомлюють і об'єктивно оцінюють можливі вигоди і втрати у контексті різних моделей соціальної поведінки. Можуть достатньо точно оцінювати і співставляти між собою цілі тієї чи іншої поведінки, засоби їх досягнення, їх доступність та правомірність, а також прогнозувати можливий її соціальний результат. Вони значно більшою мірою цікавляться сутністю різних соціальних мотивів, аналізом мотивів власної поведінки і схильні до того, щоб аналізувати соціальні вчинки інших людей. У такому аналізі їх особливо цікавить моральний аспект поведінки і моральна оцінка відповідних вчинків. Це значною мірою позначається і на прийнятті ними рішення про те, допомагати чи не допомагати іншому, адже в його основу покладається оцінка не тільки того, чи справді така допомога необхідна, чому саме він має допомагати, але й які наслідки може мати така допомога для кожної із сторін, що подумає з цього приводу його оточення.

Готовність прийти на допомогу іншому і її надання у цьому віці дитини виявляються вже на основі оцінки об'єктивної необхідності такої допомоги. У соціальній поведінці старшокласників вже достатньо чітко проглядається планування міжособистісних контактів, встановлення гарних взаємин з тими чи іншими людьми. Мотивація соціальної поведінки старшокласників орієнтована на соціальну успішність і формується на основі усвідомлення соціальних очікувань, власних можливостей і соціальних домагань. Тобто, корелюється з актуальними потребами у розвитку і самореалізації особистості даного віку, її соціального становлення.

Висновок. Отже, соціальна поведінка особистості формується на основі її соціальної мотивації, зокрема, соціальних потреб щодо приналежності до соціальної групи (чи груп), потребами спілкування, потребами повноцінної самореалізації і потребами соціального визнання. Структуру мотивації соціальної поведінки складають сукупність уявлень про: мотиви такої поведінки, оцінку ймовірності їх досягнення у конкретній ситуації, цінність того чи іншого досягнення, оцінку власних здібностей і необхідних зусиль для досягнення поставленої мети. Домінуючим мо-

тивом соціальної поведінки особистості можна вважати мотив соціальних досягнень, який на кожному з етапів її соціального розвитку наповнюється конкретним змістом, відповідно до актуальних потреб розвитку і самореалізації, індивідуальних можливостей і здібностей. Простежується певна закономірність у формуванні соціальної поведінки особистості на кожному етапі її розвитку, яка відображає схожість механізмів її формування, певну наступність, постійне збагачення змісту і форм по мірі виникнення нових потреб, накопичення соціального досвіду на особистісному рівні, його адекватної оцінки та врахування, а також обумовленість соціальними нормами і правилами, індивідуальними можливостями і здібностями, соціальними очікуваннями референтної групи та власними амбіціями (соціальними домаганнями).

Механізми формування соціальної поведінки, її детермінанти потребують подальшого теоретичного дослідження і експериментальної перевірки.

Літературні джерела:

1. Алексеевко Т.Ф. Явища мобінгу та болінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості / Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. (Серія : Педагогічні науки) Вип. 96 / гол. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – с.3 – 7.
2. Алексеевко Т.Ф. Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування / Т.Ф. Алексеевко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – № 4. – С. 4–10.
3. Алексеевко Т.Ф. «Я - соціальне» та «Я - індивідуальне» в соціалізації особистості / Т.Ф. Алексеевко // Шлях освіти, 2009. – № 4 (54). – С. 7 – 9.
4. Алексеевко Т.Ф., Кушнар'єв С.В. Ризикована поведінка : посібник / Т.Ф.Алексеевко, С.В.Кушнар'єв. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2013. – 172 с.
5. Алексеевко Т.Ф., Куниця Т.Ю. Теоретико-методологічні засади виховання відповідальної поведінки особистості та стан її виховання в учнів старшого підліткового віку / Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць ; вип. 8, кн. 1. – Кам'янець-Подільський – 2008. – С.5-9.
6. Алтунина И.Р. Структура и развитие мотивов социального поведения. Учб.пособие. М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2006. – 112 с.
7. Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. М., 1990. С.602-643.
8. Соціальна педагогіка: словник-довідник за заг. ред. Т.Ф. Алексеевко. – Вінниця, ООО «Планер», 2009. – 548с.
9. Л.Хьелл, Д.Зиглер. Теория личности. Основные положения, исследования и применение. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 608 с.